

ВПЛИВ НА ДИТИНУ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ У ВИПАДКАХ ВИСОКОКОНФЛІКТНИХ РОЗЛУЧЕНЬ БАТЬКІВ

THE INFLUENCE ON THE CHILD OF THE COURT IN CASES OF HIGH-CONFLICT DIVORCE OF PARENTS

У статті представлено результати теоретично-емпіричного дослідження впливу на дитину висококонфліктного розлучення батьків у сімейних спорах та проаналізовано важливі аспекти, які мають урахувати суб'єкти захисту прав дитини під час оцінювання її найкращих інтересів.

Окрему увагу приділено актуальним питанням, які вирішуються під час призначення судово-психологічних експертиз та експертних досліджень у межах судових спорів, що потребують відповідних законодавчих змін із метою поліпшення розуміння щодо забезпечення найкращих інтересів дитини. Зокрема, під час аналізу нормативно-правової бази було виявлено некоректність понять, які необхідно змінювати. Йдеться про поняття прихильності дитини до батьків, що означає дослідження симпатії дитини до кожного з батьків. Так, на нашу думку, дослідження симпатії дитини до батьків узагалі є некоректним та зовсім не відповідає найкращим інтересам дитини.

Проаналізовано та визначено, що розлучення батьків є для дитини психотравмою, що безпосередньо пов'язано з прив'язаністю дитини до батьків. Висвітлено, що під час висококонфліктних розлучень це може призводити до секвенційної психічної травми дитини як результату дії батьків у межах судового спору та відсутності фокусування на найкращих інтересах дитини.

Здійснено теоретичний аналіз впливу на дітей різного віку розлучення батьків. Описано, як змінюється тип прив'язаності дитини до кожного з батьків у процесі різних рівнів конфлікту між батьками та як це впливає на її психоемоційний стан. У процесі наукового дослідження ми здійснили спробу аналізу та опису змін типів прив'язаності залежно від їхніх дій по відношенню до дитини, а також тих дій, які вони роблять із метою захисту своєї позиції у судовому процесі. Основними результатами є висвітлення критеріїв, які дадуть змогу всебічно оцінювати найкращі інтереси дитини і приймати відповідні рішення.

Ключові слова: психотравма, секвенційна травма, розлучення, висококонфліктне розлучення, найкращі інтереси дитини, прихильність, прив'язаність.

The article presents the results of a theoretical-empirical study of the impact on the child of a high-conflict divorce of parents in family disputes and analyzes important aspects that should be taken into account by the subjects of child rights protection when assessing their best interests.

Particular attention is paid to topical issues that are resolved when appointing forensic psychological examinations and expert studies within the framework of legal disputes, which require appropriate legislative changes in order to improve the understanding of ensuring the best interests of the child. In particular, the analysis of the legal framework revealed the incorrectness of concepts that need to be changed. We are talking about the concept of "attachment" of the child to the parents, which means the study of the sympathy of the child to each of the parents. So, in our opinion, the study of a child's sympathy for parents is generally incorrect and does not correspond to the best interests of the child at all. It was analyzed and determined that the divorce of the parents is a psychological trauma for the child, which is directly related to the attachment of the child to the parents. It is highlighted that in high-conflict divorces, this can lead to sequential mental trauma of the child, as a result of the parents' actions within the scope of the litigation and the lack of focus on the best interests of the child.

A theoretical analysis of the impact of parental divorce on children of different ages was carried out. It is described how the type of attachment of the child to each of the parents changes in the process of different levels of conflict between the parents and how this affects his psycho-emotional state. In the process of scientific research, we made an attempt to analyze and describe the changes in attachment types depending on their actions towards the child, as well as those actions they take in order to protect their position in the court process. The main results are the highlighting of criteria that will allow to comprehensively evaluate the best interests of the child and make appropriate decisions.

Key words: psychotrauma, sequential trauma, divorce, high-conflict divorce, best interests of the child, affection, attachment.

УДК 159.922.7:347.6:316.363.5(043.2)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.49.32>

Козлова А.Г.

докторка філософії у галузі психології,
доцентка кафедри психології
та педагогіки професійної освіти
Національний авіаційний університет;
головна судова експертка
Державний науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС

Вступ. Сучасна система вирішення сімейних спорів щодо визначення місця проживання дитини, порядку участі у вихованні дитини та позбавленні батьківських прав потребує реальних змін у підходах. Зумовлено це, передусім, забезпеченням найкращих інтересів дитини, а з іншого боку – змінами законодавства. Незважаючи на достатньо суттєву практику Європейського суду з прав людини у таких спорах, ми спостерігаємо певну шаблонність у підходах до розгляду

сімейних спорів в Україні. Нерідко ця шаблонність упускає найкращі інтереси дитини та призводить до загострення конфлікту між батьками. На жаль, нині дуже мало наукових досліджень, які б розкривали проблеми судових спорів та їхніх вплив на дитину. Тож уперше нами здійснено аналіз законодавчої, судової та експертно-психологічної практики з метою виявлення специфіки, яка призводить до травмування дитини і потребує відповідного вдосконалення.

Метою дослідження є виявлення особливостей, які відбуваються з дитиною у процесі сімейних спорів, а також привернення уваги суддів та суб'єктів, які дотичні до захисту прав дітей, щодо критеріїв оцінювання найкращих інтересів дитини, які залишаються поза увагою під час розлучення батьків.

Результати дослідження. Для дослідження й розкриття актуальності теми нами було проведено аналіз законодавства, судової практики, наукових досліджень, а також судово-психологічних експертиз та експертних досліджень у межах сімейних спорів, у яких було використано загальнонаукові методи: аналогії, абстрагування, класифікації, конкретизації, синтезу, контент-аналіз, порівняння, узагальнення; методи психологічного дослідження: аналіз наданих на дослідження матеріалів справи, спостереження, інтерв'ювання, тестування.

Нами було проведено та проаналізовано 39 судово-психологічних експертиз та сім експертних досліджень, які були використані у судових процесах, у межах Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України. Експертизи проводилися з 2021 по 2023 р. Судові експертизи та експертні дослідження були проведені в межах таких сімейних спорів: визначення місця проживання дитини, визначення порядку участі у вихованні дитини, позбавлення батьківських справ. Із них судами було призначено дев'ять експертиз, а 37 експертиз та експертних проваджень було замовлено самими батьками. Зазначені статистичні дані можуть свідчити про відсутність домовленості та узгодженості між батьками.

Висококонтфліктне розлучення – це процес відстоювання власних прав між батьками, яке пов'язане з вихованням дитини, в основі якого – надмірне емоційне напруження між батьками, тривалий судовий процес та неможливість самостійно дійти згоди.

Тож щоб детально зрозуміти, які психологічні особливості дитини у процесі розлучення батьків, на основі аналізу судово-психологічних експертиз та експертних проваджень ми виокремили такі чинники: особливості впливу на дитину розлучення батьків, вікові особливості дитини, зміни типу прив'язаності та власне вплив судового процесу на саму дитину.

Почнемо з того, що, так чи інакше, факт розлучення батьків для дитини є психотравмувальним. І для обґрунтування цього ми почнемо з аналізу поняття психотравми. Психічна травма – ситуація перебування індивідуума у смертельній небезпеці або ситуації загрози смерті (експозиція смерті або загрози життю), отримання або загрози серйозного пошкодження або сексуального насильства, що

може відбуватися одним із нижченаведених способів: безпосереднє переживання травматичної події; особисте свідчення події, до яких залучені інші особи; інформація про подію, що сталася з близькими членами сім'ї або близькими друзями (DSM–V, 2023). У випадках безпосередньої або можливої загрози смерті члена сім'ї або друга подія повинна бути раптовою або несподіваною; повторювана або надмірна уразливість до деяких аспектів травматичної події, що викликають сильну емоційну реакцію.

До психотравмувальних подій відносяться всі події: що супроводжуються заподіянням фізичної шкоди або загрозою життю (DSM–V, 2023), порушенням та загрозою психологічної цілісності (DSM–III, 1987): втрата об'єкта прив'язаності; зрада людиною, що є об'єктом прив'язаності; прояв насильства та зневажливого ставлення [3].

До класифікації психічних травм відносять: монотравму – однократну подію, обмежену у часі, чим, власне, може бути сам факт розлучення; мультитравму – одночасний вплив декількох різних за характеристиками травматичних подій в один часовий проміжок часу, наприклад коли крім самого факту розлучення, дитина є свідком насильства або ж сама зазнає насильства; секвенційну (послідовну) травму – повторення одного й того ж виду травми; комплекс ознак, що є наслідком каскаду подій, ініційованих одним чинником, наприклад за висококонтфліктних розлучень; травму розвитку – порушення природного процесу психічного розвитку, наприклад коли наявне сексуальне насильство по відношенню до дитини, що є поза межами її вікового розвитку [2].

Прив'язаність – це результат дитячо-батьківської взаємодії, який відображає образ сприйняття дитиною батьків, її самосприйняття («зв'язаність» дитини з батьками). Проявляється прив'язаність по-різному в різних життєвих періодах і в різних ситуаціях [6]. У результаті взаємодії з батьками дитина формує когнітивні уявлення про себе та оточуючих, внутрішню робочу модель, схеми взаємодії з іншими людьми. Функцією системи прив'язаності є виживання дитини.

Власне прив'язаність забезпечує виживання дитини за рахунок такої схеми у випадках *безпечної прив'язаності*: у дитини виникає довіра – у дитини виникає потреба – дитина сигналізує про наявність потреби – батьки розпізнають потребу дитини – батьки задовольняють потребу – дитина заспокоюється.

Таким чином, ми приходимо до того, що для дитини втрата об'єкта прив'язаності (у нашому випадку пов'язаного з розлученням батьків) є психотравмою. Тому під час проведення відповідних психодіагностичних досліджень,

окрім розуміння того, що розлучення батьків = психотравма, важливо також і розуміти класифікацію: чи не має ще додаткових психотравмувальних чинників для дитини.

Окрему увагу слід приділити й судовій практиці. Так, під час проведення судово-психологічних експертиз одним із найпоширеніших питань, які мають вирішити експерти-психологи, є «Які особливості прихильності дитини до кожного з батьків?» або «Чи може дитина з урахуванням її вікових та індивідуально-психологічних особливостей виявляти прихильність до батьків?». Формулювання такого питання для проведення судово-психологічної експертизи зумовлене ч. 2 ст. 159 Сімейного кодексу України: «Під час вирішення спору щодо участі одного з батьків у вихованні дитини береться до уваги ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, **особиста прихильність дитини** до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення, у тому числі стан психічного здоров'я одного з батьків, зловживання ним алкогольними напоями або наркотичними засобами»; ч. 1 ст. 161 Сімейного кодексу України: «Під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, **особиста прихильність дитини** до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення» [5].

Прихильність – це почуття приязні, доброзичливості, симпатії тощо до кого-небудь [1]. Отже, виходить, що законодавець зазначає про необхідність з'ясування симпатії дитини до одного з батьків. Ми вбачаємо недоцільним досліджувати це виходячи з того, що симпатія – це не питання дитячо-батьківських стосунків і вона не розкриває питання того, як здійснюється взаємодія між дитиною та батьками та як батьки задовольняють потреби дитини виходячи з її індивідуально-психологічних та вікових особливостей, що відповідає поняттю найкращих інтересів дитини. Тому з урахуванням реально важливих чинників, які необхідно встановити судам під час визначення найкращих інтересів дитини у таких справах, зазначаємо на доцільності та відповідності використання терміна «**прив'язаність**». Бо власне поняття «прив'язаність» може показати, як кожний із батьків може забезпечувати потреби дитини, чим це зумовлено та як впливає на дитину.

Окрему увагу слід приділити також видам прив'язаності, щоб потім ми мали змогу показати, як це впливає на появу у дитини психічної травми внаслідок розлучення батьків, а також як прив'язаність до кожного з батьків може змінюватися внаслідок впливу висококонфліктного розлучення. Отже, окрім безпечної

прив'язаності, якщо батьки нехтують потребами дитини, прив'язаність може порушитися. Порушення прив'язаності відбувається так: замість довіри дитина відчуває недовіру – у дитини виникає потреба – дитина сигналізує про наявність потреби – батьки можуть розпізнати або не розпізнати потребу – батьки не задовольняють потребу дитини. До видів порушення прив'язаності належать:

- невротична прив'язаність – розвивається за нехтування потреб дитини або гіперопіки з боку батьків;
- амбівалентна прив'язаність – якщо батьки були непослідовні й біполярні – від захочень до покарань, до яких дитина не має можливості зрозуміти їхню поведінку і пристосуватися до неї;
- уникаюча прив'язаність – якщо трапився складний розрив стосунків із близьким дорослим і дитина «застрягла» в стані горя або якщо розрив сприймається дитиною як «зрада», а дорослі – як ті, які «зловживають» дитячою довірою і своєю силою;

• дезорганізована прив'язаність – у дітей, що піддавалися систематичному жорстокому поводженню і ніколи не мали досвіду безпечної прив'язаності.

Розглянемо, як у дитини можуть змінюватися типи прив'язаності у процесі розлучення батьків: коли батьки живуть разом, турбуються про її розвиток до виховання на постійній основі, у дитини формується безпечна прив'язаність як до матері, так і до батька. Коли батьки розлучаються, дитина перебуває у ситуації втрати об'єкта прив'язаності, як правило, того із батьків, хто проживає окремо від дитини, тим самим тут з'являється психотравма для дитини. Наступним етапом відбувається трансформація прив'язаності дитини до батьків, і те, як буде відбуватися ця трансформація, залежить від обох батьків та ситуації/середовища, що вони створять. Логічним є те, що для того щоб прив'язаність до обох батьків зберігалася безпечною, їм важливо забезпечити постійний на якісний контакт дитини з кожним із батьків – 50/50, були відсутні чинники, які б сприяли переходу прив'язаності до порушеної.

Розглянемо зміну прив'язаності на прикладі рівнів конфліктів розлучення батьків, за умов, що перед розлученням у дитини була безпечна прив'язаність. За низького рівня конфлікту, якщо дитина не залучена зовсім до судового процесу, наприклад батьки дійшли мирової угоди та вирішили її закріпити рішенням суду: за наявності постійного підтримуючого контакту дитини з обома батьками з урахуванням її актуальних потреб та коли дитина чує від батьків і найближчого оточення добре ставлення про один одного, безпечна прив'язаність дитини буде зберігатися з обома

батьками. За середнього рівня конфлікту розлучення: безпечна прив'язаність може спостерігатися безпечною з тим із батьків, із ким проживає дитина, а з тим, хто проживає окремо, бути амбівалентною, наприклад коли обіцянки дитині не виконуються, висуваються до дитини якісь некоректні вимоги та коли контакт із дитиною є непостійним. За високого рівня конфлікту розлучення ситуація може кардинально змінюватися, у дитини може бути порушена прив'язаність до обох батьків, наприклад невротична прив'язаність до того з батьків, із ким дитина проживає, та уникаюча прив'язаність до того з батьків, хто проживає окремо.

В узагальненні прикладів змін типів прив'язаності важливо зазначити, що тип зміни прив'язаності буде залежати від безпосередньої поведінки батьків, їхньої здатності забезпечити дитині сприятливе та підтримуюче середовище для її виховання та розвитку, в основі яких лежать психологічні особливості батьків у процесі розлучення.

За результатами низки закордонних досліджень було виявлено, що у 20–25% дітей, які пережили розлучення батьків, були виявлені серйозні психологічні проблеми [7; 9]. У дітей, батьки яких розлучилися, були наявні проблеми адаптації, зниження соціальної компетентності, труднощі у стосунках з однолітками, порушення поведінки (агресивність, імпульсивність, девіантна та делінквентна поведінка), проблеми в установленні близьких стосунків, знижений рівень соціальної успішності, наявність тривожних розладів та розлади настрою. Найбільші зміни у дітей, чий батьки розлучилися, дослідники відзначали саме у поведінковій сфері.

Таким чином, ми приходимо до розуміння, чому власне розлучення батьків є для дитини психотравмою, бо втрата об'єкта прив'язаності дотична до виразу «Через те, що я тебе втрачаю, я не зможу вижити». Тож, за висококонтрактних розлучень є два психологічно важливі моменти, які важливо враховувати: наявність психотравми дитини внаслідок розлучення батьків та зміна типу прив'язаності дитини до обох батьків, що в результаті призводить до проблем «виживання» дитини.

Не менш важливо під час дослідження дітей, батьки яких розлучилися, виявляти особливості адаптації. Адаптація дитини після розлучення батьків залежить від багатьох чинників, які безпосередньо відносяться як до самої дитини, так і до її батьків, зокрема можемо виділити такі:

- вікові особливості, що зумовлено природною залежністю від дорослих, особливостями прив'язаності, особистісною, емоційною та психологічною незрілістю і, як результат, високою уразливістю до психотравмального впливу розлучення батьків;

- зміна звичного укладу життя, зокрема зміна комунікації з одним із батьків, який починає жити окремо, зміна місця проживання тощо;

- зміна психоемоційних станів та поведінки батьків, які розлучаються;

- рівень конфлікту між батьками, який існує як у період спільного проживання батьків, так і в ситуації розлучення та судового процесу;

- відсутність у дитини інформації щодо зміни сімейної ситуації: чому батьки розлучилися, як це вплине на подальше життя дитини;

- зміна ставлення найближчого оточення дитини до її батьків;

- можливість активного залучення батьків у виховання дитини (навіть із тим із батьків, із ким проживає дитина, через необхідність дорослого самостійно турбуватися про дитину: відводити та забирати з освітніх закладів, перебувати на лікарняних, коли дитина хворіє, що може впливати на зміну заробітку, займатися побутовими справами тощо);

- ситуації, які сприяють загостренню переживання дитиною розлучення батьків.

За наявності дезадаптаційних процесів у дитини, пов'язаних із вищезазначеними чинниками, або ж наявності висококонтрактного розлучення це може призвести до негативних змін структури особистості самої дитини. На підкріплення нашої думки звертаємо увагу на те, що в МКХ-10 (Z62.898) та DSM-5 (V61.29) вказують на наявність негативних наслідків проблем у стосунках між батьками (високий рівень конфлікту, дистресу чи зневаги), що відбивається на дитині і, зокрема, впливає на психічний стан дитини. Також унаслідок впливу сімейної ситуації на дитину це може призвести до реактивного розладу прив'язаності 313.89 (F94.1), що є психічною хворобою, за якої у дитини не виникає емоційного зв'язку з батьками чи опікунами [3; 4].

Так, за результатами аналізу судово-психологічних експертиз у середньому у висококонтрактному розлученні дитина близько 10 разів розповідає про сімейну ситуацію. Таким чином, це призводить до негативного впливу на стан дитини: накопичення напруження, формування негативізму до власної сім'ї, загострення проблем у стосунках з одним із батьків, який проживає окремо, формування відчуття провини за розлучення батьків тощо.

Ключовими чинниками, які мають враховуватися під час визначення найкращих інтересів дитини у сімейних спорах, на нашу думку, є:

- бажання батьків брати активну участь у вихованні та житті дитини, сприяючи її розвитку;

- бажання самої дитини, при цьому враховуючи чим воно зумовлене;

- характер стосунків дитини з кожним із батьків та найближчим оточенням, у якому перебуває дитина;

- стан здоров'я батьків (фізичний та психічний);

- особливості впливу судового процесу на дитину;

- важливі чинники, які характерні для кожного випадку.

Отже, хочемо звернути увагу на те, що під час визначення найкращих інтересів дитини у сімейних спорах важливо приймати рішення, за якого дитині буде завдана найменша шкода, з урахуванням того, що сам факт розлучення є для дитини психотравмою, а судовий процес та рівень конфлікту між батьками – додатковими травмувальними чинниками.

Раніше ми вже зазначили про важливість урахування вікових особливостей дітей щодо розлучення батьків, однак хотілося б висвітлити, як саме реагують діти різного віку. Так, новонароджені можуть реагувати, безпосередньо «зчитуючи» стан дорослого, який ним опікується, а також у разі зміни звичних умов життя (наприклад, зміна розпорядку дня, наявність інших осіб, які починають брати участь у догляді за дитиною). Діти до трьох років, як правило, не розуміють, чому один із батьків почав проживати окремо, тому діти цього віку можуть часто задавати одне й те саме питання. І, власне, через нерозуміння сімейної ситуації в силу віку і при цьому зчитування психоемоційного стану батьків у дитини може з'являтися регресивна поведінка, нерідко агресія. Діти дошкільного віку (від 3 до 6 років) ще не розуміють, що означає розлучення, однак можуть відзначати, що хтось із батьків почав приділяти менше уваги. Тут же з'являється відчуття провини за розлучення батьків, наявність бажання, щоб батьки знову були разом, можуть бути регресивна поведінка, агресія, капризи. Найбільш сензитивним періодом із погляду негативних наслідків розлучення вважається дошкільний вік. Діти молодшого шкільного віку (від 6 до 10 років) уже розуміють, що таке розлучення і що батьки більше не будуть жити разом. Тому порушення сімейної системи вони сприймають як утрату безпечного середовища. Так само мають надію на те, що батьки будуть жити разом, навіть тоді коли в одного з батьків уже є інші стосунки. Як результат, у дітей цього віку можуть спостерігатися психосоматичні симптоми, поява великої кількості страхів, погіршення соціального функціонування та зниження навчальної активності. Діти підліткового віку (від 11 до 18 років) можуть відчувати себе покинутими, злитися на батьків, відчувати тривогу за майбутнє, мати депресивну симптоматику, можуть намагатися отримати вигоду із ситуації та

контролювати батьків. Можуть спостерігатися спроби викреслити одного з батьків або ж обох зі свого життя [8; 11].

Важливо зазначити, що проведений нами аналіз судово-психологічних експертиз та експертних досліджень змін типів прив'язаності дитини батьків, вікові реакції дітей на розлучення батьків не враховує впливу ознак домашнього насильства, хоча розуміємо, що у переважній більшості висококонфліктних розлучень ризику домашнього насильства достатньо високі. Так, наприклад, науковці виявили, що коли в період спільного проживання наявне емоційне відторгнення або жорстоке поведіння одним із батьків по відношенню до дитини, то зменшення контактів після розлучення сприяло позитивному впливу на дитину [10]. Наявність домашнього насильства вже у процесі судового спору буде змінювати тип прив'язаності дитини, в основі ставлення дитини до батьків буде лежати наявність досвіду насильства. Тому за наявності домашнього насильства робиться ретельний аналіз забезпечення найкращих інтересів дитини, щоб захистити її від насильницького впливу, а також спекуляції батьками цією тематикою.

Висновки. Результати теоретичного та емпіричного дослідження дали змогу встановити, що розлучення батьків є для дитини психотравмою; високий рівень конфлікту розлучення сприяє зміні типу прив'язаності на порушений; наслідки для дитини розлучення батьків мають негативний вплив на неї, а за висококонфліктних розлучень і руйнівний; головним завданням суб'єктів, які дотичні до сімейних спорів, має бути зосередженість на збереженні безпечної прив'язаності; психоемоційний стан та переживання батьками судового процесу відіграють важливу роль у забезпеченні реалізації сприятливих умов для розвитку дитини; судам важливо встановлювати не прихильність дитини до батьків, а тип прив'язаності, тож пропонуємо внести зміни до Сімейного кодексу України та Закону України «Про охорону дитинства», замінивши термін «прихильність» на «прив'язаність».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Академічний тлумачний словник. Прихильність. URL: <http://sum.in.ua/s/prykhyljnistj> (дата звернення: 25.05.2023).
2. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Львів : видавництво Старого Лева, 2015. 416 с.
3. Довідник діагностичних критеріїв DSM-5 від Американської психіатричної асоціації / пер. з англ. О. Лисак, М. Прокопович ; наук. ред. В. Горбунової, Л. Засекої, О. Плевачук. Львів : Галицька видавнича спілка, 2023. 536 с.

4. Міжнародний класифікатор хвороб 10-го перегляду. URL: <https://web.archive.org/web/20171219162007/https://medinfo.in.ua/> (дата звернення: 25.05.2023).
5. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.
6. Masters J., Wellman H. (1974). Human infant attachment: A procedural critique. *Psychological Bulletin*. № 81. P. 218–237.
7. Amato P.R. The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family*. 2000. Vol. 62. P. 1269–1287.
8. Hertherington E.M., Kelly J.B. For better or for worse. N.Y. : W.W. Norton Company, Inc., 2002.
9. Kelly J.B., Emery R.E. Children's adjustment following divorce: risk and resilience perspectives. *Family Relations*. 2003. Vol. 52. P. 352–362.
10. Kelly J.B., Johnston J.R. The alienated child: A reformulation of parental alienation syndrome. *Family Court Review*. 2001. Vol. 39. № 3. P. 249–266.
11. Wallerstein J.S., Corbin S. The child and the vicissitudes of divorce. *Child and Adolescent Psychiatry: A Comprehensive Textbook*. 3rd ed. Lippincott, Philadelphia : Williams and Wilkins, 2002. P. 275–1285.